

Кіселичник Василь Петрович –
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач наукової частини
Національної академії прокуратури
України

РОЛЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСЬКОГО ПРАВА В РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Досліджено історію міського права в Україні та його роль у розвитку цивільного права. Проаналізовано міське право доби середньовіччя як один із чинників історії цивільного права України.

Ключові слова: міське право; цехове право; цивільне право.

Исследована история городского права в Украине и его роль в развитии гражданского права. Проанализировано городское право времени средневековья как один из факторов истории гражданского права Украины.

Ключевые слова: городское право; цеховое право; гражданское право.

The history of Municipal Law in Ukraine and its role in the development of civil law are studied. Municipal Law in the Middle Ages as one of the factors the history of civil rights in Ukraine are analyzed.

Keywords: Municipal Law; Guild Law; Civil Law.

Історія міського права в Україні акумулює чимало історико-правових процесів, що сформували правову традицію українців, безпосередньо вплинули на розвиток українського права, його системи, окремих галузей, інститутів, норм, принципів, правових конструкцій. Вона є невід'ємною складовою історії приватного права нашої держави, тож значно вплинула на становлення цивільного права як галузі права України.

За таких умов дослідження міського права в контексті історії цивільного права є актуальним не лише для історико-правової науки, а й науки цивільного права, особливо її історичного екскурсу. За останні роки історія цивільного права стала окремим напрямом самостійних досліджень науковців, про що свідчать їх численні праці [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Проте багато хто не розглядає міське право як один із чинників історії цивільного права.

Відтак, метою цієї статті є співвіднесення й узгодження історії міського права та цивільного права України, що поглибить розуміння історичної наступності цивільного права України, оскільки міське право є одним з небагатьох правових явищ, які існували поза межами української

державності чи поза межами національного права в його вузькому спрощеному розумінні [8].

Основою міського права в Україні була успадкована русько-литовсько-польсько-німецька правова традиція, яку не можна розглядати інакше як органічну складову західної (європейської) традиції права [9]. На думку Є. Харитонова, європейську традицію міського права започаткували італійські та німецькі міста. Однак, якщо італійські міста були лідерами у створенні нових форм управління й організації такої функції публічної влади, як систематизація і реформи законів, то німецькі міста залишили більш глибокий слід на теренах приватного торгового (муніципального) права [10].

Зрештою, саме в німецьких містах доби середньовіччя відбувся процес сепарації міського права, тобто його виокремлення серед інших середньовічних прав – ленного, земського, канонічного. Як наголошує відомий дослідник німецького міського права професор Г. Люк, незважаючи на те, що окремі німецькі міста вже в XI столітті виділяються із загального правового порядку, міське право починає контрастувати з ленним правом як порівняно самостійна група норм лише з середини XIII століття [11].

Приблизно в цей період німецьке (магдебурзьке) право разом з колоністами поширюється на землях Галицько-Волинської держави [12]. Це дає підстави українським дослідникам, зокрема М. Кобилецькому, стверджувати про поширення на вказаній території саме німецького міського права [13].

Проте в основі сепарації міського права були не відносини, що потребували врегулювання, а станова приналежність суб'єкта права і місцевість, територія, право якої на нього поширювалось. Ленне, земське, канонічне право регулювало в Німеччині одні й ті ж відносини (земельні, майнові, шлюбно-сімейні, спадкові), але по-різному [14]. У процесі сепарації міського права виявилися його численні переваги, насамперед у сфері торговельних відносин та судочинства. Наприклад, перевага міського права перед загальним земським правом полягала в розвитку найбільш пристосованого до виниклого грошового господарства торговельного права й удосконаленні відірваного від суворої форми та повільності судового процесу, особливо в суперечках із приїжджими [14].

Відтак, уже на початках становлення й розвитку середньовічного міського права торговельне право відіграє особливу роль. Відомий український історик права Я. Падох пов'язує це з роллю купців у ранньому середньовіччі, вважаючи, що давні вільні купецькі громади стали основою нових міських громад [15]. Стосовно ролі та значення магдебурзького права Є. Харитонов зазначає, що «Магдебурзьке право відрізнялося і від феодального, і від канонічного права, будучи насамперед правом купців та ремісників, які відігравали провідну роль у формуванні міст» [16].

Авторське дослідження, зокрема середньовічного міського права Львова, засвідчило роль купців у становленні міського права в українських містах. Так, зміст господарського життя середньовічного Львова обумовлювався двома головними чинниками: торгівлею і ремеслом, що надалі визначало і спрямовувало діяльність міських самоврядних органів, особливо у сфері правотворчості. Велике значення мало географічне розташування Львова, який був на перехресті найважливіших торгових шляхів Східної Європи. Про його роль у міжнародній торгівлі зазначено на каталонській карті світу XIV століття: «Місто Лева. До цього міста прибувають купці, які їдуть зі Сходу і вирушають Німецьким морем до Фландрії» [17]. Зростання торгівлі між Східною та Північною Європою зумовило швидкий економічний розвиток Львова і Галицької Русі. Вигідне географічне розташування та посилення ритму європейського економічного життя могли, як зазначає М. Котляр, винести Львів на гребінь хвилі великої міжнародної торгівлі [18]. Але винятковим становищем у європейській торгівлі періоду, що розглядається, місто завдячувало також енергії купецтва, яке повною мірою зуміло використати середньовічні торгові регламентації, а саме – право складу, дорожнє примушування та митну систему. Саме на цих «трьох китах» і трималася торгівля Львова, як і багатьох інших європейських міст [19].

Також вартою уваги є роль у розвитку торговельного, а відтак і міського, права національних громад середньовічних міст. Зокрема, Фернан Бродель про роль вірменської громади в торгівлі Львова зазначає так: «На Україні, у Львові, що правив за сполучну ланку між Сходом та Заходом, невелика вірменська колонія – «перси», як їх тут називали – зі своєю юрисдикцією, своїми друкарнями, своїми численними діловими зв'язками панувала над величезним потоком гужових перевезень в напрямі Оттоманської імперії. Начальниками тих караванів повозів, караван-баші завше були вірмени. Чи не цим потоком перевезень зв'язувалися в одне ціле дві гігантські арени – не що інше як Захід і Схід – що їх тримали в своїх руках джувльїнські купці? У Львові вірмени підкреслено демонстрував «крикливу і зухвалу розкіш» – чи це не переконлива прикмета?» [20].

Отже, торгові звичаї вірмен стали складовою міського права Львова, незважаючи на те, що вірменські громади для самоврядування використовували вірменське, а не Магдебурзьке право. Класичним прикладом міського права, обов'язковими складовими якого були договірне та зобов'язальне право, необхідне для врегулювання торгівлі, стало Любекське право [21].

Не менш важливою складовою середньовічного міського права в українських містах було ремісниче або цехове право.

Правовий аспект діяльності цехів, становлення та розвитку цехового права, зокрема в середньовічному Львові, впливає із взаємозв'язку та співвідношення таких історичних явищ як цех, цехове та міське право. Учені одностайні в думці, що професійні спільноти постали

у Львові ще за часів княжого міста (до 50-х років XIV століття), тобто до часів надання Казимиром III Львову магдебурзького права [22]. Проте впровадження цехової організації в місті, творення цехів як автономних самоврядних структур відбувалося упродовж чималого історичного періоду. Початком історико-правового процесу розвитку цехів у Львові є заохочення королем Данилом Галицьким німецьких ремісників до переселення в руські міста, кульмінацією – залучення цехів як суб'єктів міського права до участі в самоврядуванні міста, результатом – створення цехової системи та утвердження цехового права.

Відомий дослідник європейської історії Н. Дейвіс так описує цей процес для міст середньовічної Польщі: «Ремісничі цехи впливали на кожен аспект міського життя. Спершу сформовані для захисту економічних інтересів конкретних спеціалізованих професій, скажімо, золотарів і зброярів, вони поступово утвердили монопольний контроль над кожним фахом і ремеслом, а їхня діяльність поширювалася і на релігійну, відпочинкову, освітню, військову, а зрештою на політичну сфери» [23].

Аналізуючи львівські джерела, І. Крип'якевич обґрунтував таку ж історичну роль цехів і у Львові. У своїй монографії вчений зазначає: «У Львові, як і в усіх містах, завелися цехи – привілейовані товариства, до котрих мусів належати кожний, хто хотів лояльно займатися своєю професією. Цехи й посвоячені з ними братства взяли в один шаблон всі сфери культури: ремісництво, торгівлю, артистичний промисел, штуку, релігійне життя» [24]. Подібна роль цехів у більшості європейських міст зумовлена їхніми спільними ознаками, що були загальними для всього Заходу. Серед таких Є. Харитонов виділяє обов'язок допомагати товаришам, які занедужали, упали в злидні чи позиваються в суді, забезпечувати похорон мертвих і турботу про їхні душі, створювати школи для дітей членів цеху, будувати каплиці, улаштовувати релігійні дійства, надавати притулок й організовувати духовне спілкування [25].

Отже, цехи розвивалися як явище загальновідоме для більшості європейських міст. Незважаючи на це, були й особливості їх розвитку в кожному місті, зокрема і у Львові, що повною мірою відображалися в цеховому праві, насамперед у статутах львівських цехів.

Таким чином, торговельне та цехове право не тільки були невід'ємною складовою середньовічного міського права для українських міст, а й регулювали майнові та договірні відносини, що сформували певні правові поняття та конструкції, суттєво вплинувши на розвиток цивільного права в Україні. Серед таких насамперед відзначають розуміння міської громади, гільдій купців та цехів як корпорацій, тобто юридичних осіб. Таке розуміння уможливило подальшу участь міських громад чи професійних об'єднань у цивільних відносинах як повноправного суб'єкта права. Міські територіальні громади як суб'єкти права формували майно громади (муніципальну власність), діяли від імені та в інтересах мешканців міста у відносинах з державною владою, іншими містами, феодалами тощо.

Результатом розвитку міського права було також запровадження правил торгівлі, що передбачали контроль за торгівлею безпосередньо міською громадою (представницькими органами громади). Проте чи не найбільший внесок у розвиток цивільного права забезпечила діяльність міських судів. Дослідження архівних матеріалів фонду № 52 Центрального державного історичного архіву України в місті Львові «Магістрат м. Львова» засвідчило, що в матеріалах вірменського, лавничого та війтівського судів зустрічаються записи договорів між купцями, документи об'єднань купців та ремісників, протести і скарги купців, судові постанови й рішення [26]. У цих документах є підтвердження тези про одну з переваг міського права – скороченої процедури розгляду спорів. Зокрема, матеріали процесу, що провів Львівський гайний суд за скаргою про стягнення боргу, містять рішення такого характеру: суд, розглянувши докази обох сторін, декретом своїм ухвалив, що позвані признаються до того боргу, який є винні, і присудив, аби був гостинним правом за три дні заплачений... Позивач запитував, чи не повинні позвані повернути витрати та, якщо повинні, то як швидко. Суд відповів, що повинні, до заходу сонця [26]. Водночас більшість судових справ розглядалася декілька разів. До кожного судового засідання купці додатково збирали нові докази, представляли суду укладені між ними договори, листи, розписки, інструкції й інші документи, що заносились у протокол судового засідання [27]. Серед аргументів сторін використовувалися рішення інших міських судів, тобто фактично практикувалося прецедентне право. Міські суди своїми рішеннями також санкціонували норми міського звичаєвого права.

Отже, історію міського права необхідно розглядати як складову історії цивільного права України. Сепарація середньовічного міського права призвела до формування таких суб'єктів майнових відносин, як міські громади, професійні об'єднання (купецькі гільдії, ремісничі цехи). Розвиток торговельного та цехового права як складової міського права спричинив становлення таких історико-правових явищ як правила торгівлі, договірне право.

Урегульована міським правом діяльність міських судів забезпечила санкціонування звичаєвих норм міського права та становлення цивільного процесу. Тож, без ґрунтовного вивчення ролі міського права історія цивільного права в Україні не буде досліджена належним чином.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Б. С. Бачур. – Х., 2004. – 20 с.

2. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / І. Й. Бойко. – К. : Атіка, 2013. – 348 с. ;

3. Демкова М. Цивільне право за вірменським статутом 1519 р. М. Демкова // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – Вип. 38. – 2003. – С. 48–55.

4. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : – Т. : 1–2 / [уклад Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.] ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – 1168 с.

5. Луць В. Кодифікація цивільного законодавства України : історія та сучасні проблеми / В. Луць // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, Львів, 1995. – С. 270–273.

6. Майкут Х. М. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами : історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Х. М. Майкут. – Л., 2009. – 16 с.

7. Ромовська З. Українське цивільне право : Загальна частина. Академічний курс : [підруч.] / З. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 500 с.

8. Кіселичник В. П. Еволюція міського права як регулятора суспільних відносин / В. П. Кіселичник. – Митна справа. – 2012. – № 3(81). – Ч. 2, кн. 2. – С. 197–204.

9. Вислобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Вислобоков К. А. – К., 2004. – С. 17.

10. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є. О. Харитонов. – О. : АО БАХВА, 2001. – С. 150, 154, 157.

11. Lück Heiner. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht. Europäische Dimensionen zweier mitteldeutscher Rechtsquellen / Heiner Lück – Hamburg: Adiuvat in itinere, 1998. – S. 25.

12. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV–XVII століттях Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 9. – С. 83.

13. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження / Кобилецький М. М. – Л. : ПАІС, 2008. – С.133.

14. Келлер О. Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII – XVIII веках / Келлер О. Б. – Минск : РІВШ, 2012. – С. 8.

15. Падох Я. Історія німецького права / Падох Я. – Мюнхен, 1947. – С. 58.

16. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Харитонов Є. О. – О. : АО БАХВА, 2001. – С. 154.

17. Львів. Історичні нариси. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1996. – С. 20.

18. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. / Котляр М. Ф. – К., 1968. – С. 30.

19. Кіселичник В. П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): [моногр.] / Кіселичник В. П. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 107.
20. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Фернан Бродель. – К. : Основи, 1997. – С. 126–127. –
– Т. 2.: Ігри обміну; пер. з фр. Г. Філіпчук.
21. Ebel, Wilhelm. Lubisches Recht im Ostseeraum / Wilhelm Ebel. – Köln / Opladen: Westdt Verl. – 1967. – S. 17.
22. Гроссман Ю. М. О роли цехов во Львове XVI–XVIII вв. / Ю. М. Гроссман // Города феодальной России. – М., 1956. – С. 153.
23. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Дейвіс Н.; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 268–269.
24. Крип'якевич І. П. Львівська Русь в першій половині XVI віку : дослідження і матеріали / Крип'якевич І. П. – Львів, 1994. – С. 20.
25. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА, 2001. – С. 157
26. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 52, Оп. 2. – Спр. 17, 21, 240, 243, 244, 245, 249, 250, 513, 515.
27. Східна торгівля Львова в середині XVI – першій половині XVII століття : [зб. документів] / упоряд. В. П. Кривонос. – Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2011. – С. 28.